

“CHO'L JENSHENI” O'SIMLIGINING O'ZBEK XALQ TABOBATIDA QO'LLANILISHI

Jo'rayev Zuxuridin Najmidin o'g'li
Farg'ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: *Cistanche o'simligi Janubiy va Markaziy Osiyo cho'llarida o'sadigan o'simlik bo'lib, tarkibida ko'plab fiziologik faol moddalar saqlaydi. Sistanxening dorivorlik xususiyati jenshenga nisbatan bir necha marta yuqori Cistanche o'simligining dorivor xususiyatlari insoniyatga qadimdan ma'lum bo'lib, Markaziy Osiyo, Xitoy, Hindiston xalq tabobatida ishlatilgan. Bu o'simlik 2000 yildan beri an'anaviy xitoy tibbiyotida ishlatilgan. U an'anaviy xitoy tabobatida eng yaxshi kuchli dori sifatida tan olingan va “cho'l jenshen” deb ataladi.*

Kalit so'zlar: *Cistanche (lat. Herba Cistanche), oltin tomir, cho'l jenshen, sho'rxok sistanxe (lat. Cistanche salsa), cho'l sistanxesi (lat. Cistanche deserticola), Cistanche ambigua (Bunge) Beck, Cistanche salsa (C.A. Mey.) Beck, Cistanche mongolica Beck, Cistanche jodostoma Butk. et Vved., cistanchedan fitochoy tayyorlash.*

Ayni paytda Yer yuzida 500 ming tur o'simlik mavjud bo'lsa, uning faqat 20 ming turidan ozuqa sifatida foydalaniladi. 18 ming turi shifobaxsh xususiyatga ega. Keyingi yillarda aholining dorivor mahsulotlarga bo'lgan talabi tobora ortib bormoqda. Bu borada respublikamizda farmatsevtika sanoatini rivojlantirish, aholini sifatli dori-darmon vositalari bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu yo'nalishda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar asosida dorivor o'simliklarni yetishtirishga ixtisoslashgan farmazonalar tashkil etish va dorivor o'simliklarning xom ashyo bazasini yaratish bo'yicha muhim natijalarga erishilmoqda. Hozirgi vaqtda har bir hududning dorivor o'simliklari va ularning xom ashyo bazasini aniqlash dolzarb masalalardan biridir.

Cistanche - ko'p yillik o'ssimon o'simlik bo'lib, asosan cho'l, chala cho'l va sho'rxok hududlarda o'sadigan juzg'un, saksovul kabi o'simliklarning ildizida tekinox'rlilik (parazit o'simlik, lat. Orobanchaceae Vent), qilib o'suvchi o'simlik hisoblanadi. Bo'yi 40-50 sm, poyasi juda kalta, nisbatan kattaroq gullari o'sish areali va turiga qarab sariqdan binafsha ranggacha bo'ladi. Hozirgi vaqtda shimoliy Afrikadan boshlab to Xitoy cho'llarigacha bo'lgan juda katta arealda ushbu o'simlikning kamida 27 turi o'sishi aniqlangan. Shundan 9 turi Markaziy Osiyo hududida o'sadi. O'simlik mart-aprel oylarida unib chiqadi. Bunda asosiy oziq manbasi bo'lib, cho'l buta va daraxtlari asosan saksovul xizmat qiladi. Yer tagida ungan sistanxe o'ziga yaqin joylashgan saksovul ildiziga mustahkam yopishib, undan oladigan mineral oziq modda va suv hisobiga yerdan unib chiqadi va o'sadi. O'simlik aprel-may oylarida ba'zi xillari iyun oyida gullaydi, avgust o'rtalarida urug'i pishib yetiladi. Boshloqsimon ko'rinishda gullaydi. Gulli qismi poyasiga nisbatan 80-90 foizni tashkil etadi. Gullari qo'ng'iroqsimon, uzunligi 3-5 sm, gulkosalari yirikroq, silindrsimon, qayrilgan. Changchilari tukli, uzunligi 3-4

mm. Gullari rangi sariq, pushti, binafsha rang. Uning tarkibidagi dorivor moddalarning eng ko'p to'planish vaqti gullash davrining oxirgi fazasiga to'g'ri keladi. Dorivor moddalar sistaxening ko'rimsiz va juda kalta poyasida ayniqsa ko'proq to'planadi.

Cistanche o'simligining dorivor xususiyatlari insoniyatga qadimdan ma'lum bo'lib, Markaziy Osiyo, Xitoy, Hindiston xalq tabobatida ishlatilgan.

Bunda asosan o'simlikning poya qismidan foydalanilgan. Hozirgi vaqtda cistanche o'simligi Markaziy Osiyoning Qozog'iston O'zbekiston davlatlaridagi cho'l va chala cho'l hududlaridan yig'ib olinib, Yaponiya, Xitoy va boshqa janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlariga yetkazib berilmoqda. Hozirgi vaqtda Qozog'iston Markaziy Osiyoda sistaxeni qayta ishlab, eksport qilayotgan yagona davlat bo'lib, uning asosiy xaridorlari Yaponiya, Xitoy va boshqa Shimoli-sharqiy Osiyo davlatlaridir.

Biz yashayotgan **Farg'ona vodiysida** *Cistanche ambigua* (Bunge) Beck, *Cistanche salsa* (C.A. Mey.) Beck, *Cistanche mongolica* Beck, *Cistanche jodostoma* Butk. et Vved. turlari o'sadi. Cistanche ushbu turlarining ham dorivorlik xususiyatlari yuqori bo'lib, antioksidantlik, neyroprotektorlik, immunitetni mustahkanlovchi xossalarga ega. Cistanche o'simligining tarkibi bo'yicha Xitoy va Yaponiya olimlari bir qancha izlanishlar olib borishgan va uning tarkibida fenol hosilalari, shu jumladan fiziologik faol moddalar hisoblangan exiakozidlar, atsetozidlar, flavanoidlar va sistanozidlar mavjudligi, bu moddalar bilan kemiruvchilarda o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida ularning antioksidantlik, neyroprotektorlik, yallig'lanishga qarshilik ko'rsatuvchi va immun tizimiga ijobiy ta'sir etuvchi xususiyatga ega ekanligini aniqlashgan. Cistanche o'simligi vegetatsiyasining o'simlik gullagan davri uning poya qismida dorivor moddalarning eng ko'p to'plangan davr hisoblanadi. Shu sababli o'simlik ayni gullagan davrida uning yer ustki qismlari yig'ib olinib, tuproq qoldiqlaridan tozalanadi va poya qismi kesib olinib, soya joyda, ochiq havoda quritiladi. Quritilgan o'simlik qismlari quruq joyda, qog'oz qoplarda saqlanadi. Odatda quritilgan sistaxe poyalari tarkibidagi faol moddalar 2 yilgacha o'z xususiyatlarini saqlab qoladi.

Cistanche 2000 yildan beri Xitoy, Hindiston, Yaponiya va arab mamlakatlarida xalq tabobatida qo'llaniladi. Xitoyda Cistanchedan kuchni oshirish, prostata bezining ayrim kasalliklarini davolash uchun foydalanadilar. Xitoy va Yaponiyada o'simlikning poyasi siydik-tanosil tizimining yallig'lanish jarayonlarida (sistit, nefrit, pielonefrit), ishlatiladi. Cistanche antioksidant xususiyatlari tufayli o'simlik miya hujayralariga foydali ta'sir ko'rsatadi, ularni shikastlanishdan himoya qiladi va erta qarishni oldini oladi va xotiraini faollashtiradi. O'rta Osiyoda yaralarni davolash uchun o'simlik damlamasi ishlatilgan. Suvli ekstraktlari bakteritsid ta'siriga ega. Bu o'simlik 2000 yildan beri an'anaviy xitoy tibbiyotida ishlatilgan. U an'anaviy xitoy tabobatida eng yaxshi kuchli dori sifatida tan olingan va "cho'l jenshen" deb ataladi. U birinchi marta qadimgi yozma manbalarda jinsiy a'zolar, tayanch-harakat tizimi, siydik tizimi va erkaklar va ayollarda qon aylanishining buzilishida foydalanish uchun taklif qilingan. Qozog'istonda fitochoy ko'rinishida qadoqlash ishlari ham yo'lga qo'yilgan. Cistanche o'simligidan tabiiy fitochoy tayyorlash uchun faqat tabiiy bo'lgan, sun'iy bo'yoq va to'ldiruvchi komponentlar qo'shilmagan o'simlik ildizpoyasining quritib maydalanganidan bir choy qoshiq olinib 200 ml qaynagan suvga solinib 10-20 minut o'rab qo'yiladi. Tayyorlangan damlamadan kuniga ko'pi bilan 100 ml ichish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Cistanche damlamasi inson xotirasini va aqliy qobiliyatini mustahkamlovchi, tinchlantiruvchi xususiyatlarga ega bo'lib,

bosh miya neyronlarining faoliyatini muvozanatlashda va ularni erkin radikallardan himoyalashda o'zining samarali ta'sirini namoyon qiladi.

Cistanche turkumi vakillarining ahamiyati katta bo'lishiga qaramay, bizda bu o'simliklardan tibbiyotda ham, xalq tabobatida ham keng foydalanilmagan. So'nggi yillarda *Cistanche mongolica* o'simligi ustida olib borilgan tadqiqotlar J.Tursunov ushbu muammoni hal qilishga qaratilgan.

Yozyovon cho'llari davlat tabiat yodgorligida *Cistanche mongolica* ni organish maqsadida olib borilgan dala tadqiqotlari natijasida tarqalish hududlari, tur populyatsiyalari ham aniqlandi. Men o'z oldimga Farg'ona vodiysida tarqalgan *Cistanche mongolica* o'simligining biologik va ekologik xususiyatlari o'rganishni maqsad qilib qo'ydim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Турсунов Ж.И., Ибрагимов А.А., Курбанов Б.И. *Cistanche Mongolica* ning makro va mikroelement tarkibi G.Beck // *Universum: kimё va biologiya: elektron. ilmiy jurnal*. 2020. № 9 (75).
2. Флора Узбекистана: АН УзССР. Т.5., Ташкент-1961., 505-506 с
3. Облокулов Шавкат Шайимович Цистанхе (*Cistanche*) ўсимлигининг доривор хусусиятлари// *О'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali*. 20.08.2022. №10
4. www.floruz.uz
5. www.plantarium.uz
6. <https://kknews.uz/oz/9894.html>
7. <https://lektrava.ru/encyclopedia/cistankhe>